

UOT 82.09

DİVAN ƏDƏBİYYATINDA TƏZKİRƏ VƏ ONUN XÜSUSİYYƏTLƏRİ**Xuraman Abuzər qızı Qədimova***AMEA-nın Şərqşünaslıq İnstitutunun elmlər doktoru proqramı üzrə dissertantı,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru***ORCID:** 0000-0002-5710-0139**E-mail:** xuramanqedimova@mail.ru<http://www.doi.org/10.62706/bqiz.2025.v25.i4.44>**Açar sözlər:** *divan ədəbiyyatı, təzkirə, klassik ədəbiyyat, ədəbi tənqid, bioqrafik janr, poetika***Ключевые слова:** *диванная литература, тазкире, классическая литература, литературная критика, биографический жанр, поэтика***Key words:** *Divan literature, tazkira, classical literature, literary criticism, biographical genre, poetics*

Divan ədəbiyyatında şairlərin həyat və yaradıcılığını əks etdirən əsas mənbələrdən biri təzkirələrdir. “Bioqrafiya”, “tərcümeyi-hal” anlayışlarının qarşılıqlı kimi işlədilən təzkirə termini fars ədəbiyyatında formalaşmış, sonradan ərəb və türk ədəbi mühitinə keçərək divan ədəbiyyatında müstəqil janr səviyyəsinə yüksəlmişdir. Təzkirələr yalnız bioqrafik məlumatlar toplusu deyil, eyni zamanda dövrün poetik-estetik meyarlarını, ədəbi zövqünü və tənqid düşüncəsini əks etdirən mühüm mənbələrdir. Bu baxımdan onlar müasir anlamda antologiya və ədəbi tənqid mənbəyi kimi dəyərləndirilir.

Tədqiqatçı Mustafa İsen təzkirələri ədəbi tənqidin ilkin və sistemli formalarından biri kimi qiymətləndirir. Təzkirələrdə şairlərin həyat yolu, yaradıcılıq mərhələləri, poetik xüsusiyyətləri və dövrün ədəbi mühiti haqqında geniş məlumat verilir. Ərəb və fars ədəbiyyatından sonra türk ədəbiyyatında ilk təzkirə Əli Şir Nəvainin müəllifi olduğu “Məcalisün-nəfais” əsəridir. Osmanlı ədəbiyyatında isə ilk təzkirə XVI əsrdə Sehî bəy tərəfindən qələmə alınmış “Heşt Behişt” əsəri hesab olunur [4, s.65].

Divan təzkirələrinin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onların müqəddimə hissəsində poetika və tənqid məsələlərinin yer almasıdır. Bu müqəddimələrdə şeirin mənşəyi, forma və məzmun xüsusiyyətləri, vəzn, qafiyə, janr, poetik təxəyyül və üslub problemləri araşdırılır. Beləliklə, təzkirələr yalnız məlumatlandırıcı deyil, eyni zamanda nəzəri-estetik funksiyanı da yerinə yetirir.

Tərcümeyi-hallarda şairin adı, doğulduğu yer, ailə və qohumluq əlaqələri, təhsil həyatı, peşəsi, sosial mühiti, şəxsi keyfiyyətləri, həyatına dair rəvayətlər, ölüm tarixi, məzarı, əsərləri və yaradıcılığına dair qiymətləndirmələr təqdim olunur. Bununla yanaşı, şairin əsərlərindən nümunələr verilərək onun poetik səviyyəsi oxucuya göstərilir.

Mehmet Çavuşoğlu haqlı olaraq qeyd edir ki, təzkirə müəllifləri yalnız bioqrafik məlumatla kifayətlənməyərək, şairin poeziyasına da qiymət vermiş, dövrün ədəbi anlayışını əks etdirmişlər. Təzkirələrdə aparılan tənqid əsasən şairin şəxsiyyəti və sənət anlayışı üzərində qurulur. Əsərin özü deyil, sənətkarın poetik dünyası və yaradıcılıq mövqeyi qiymətləndirilir [5, s.89].

Təzkiyələrdə şeir haqqında müsbət qiymətləndirmələr xüsusi terminlərlə ifadə olunur. Məsələn, “pesend ü işgəyə kabil şiir” (bəyənilməyə və sevilməyə layiq şeir), “xoş-ayəndə nəzm” (xoş səslənən nəzm), “aşiqanə qəzəl” (eşq ruhlu qəzəl), “mühəyyəl əşar” (xəyal gücü zəngin şeirlər) kimi ifadələr poetik dəyərin göstəricisi kimi işlədilmişdir.

Bununla yanaşı, təzkiyələrdə tənqidi mövqelər də açıq şəkildə ifadə olunur. Məsələn, Gelibolulu Mustafa Əlinin Həsən Çələbinin şeiri haqqında söylədiyi tənqidi fikirlərdə söz seçiminin zəifliyi, orfoqrafik səhvlər və qeyri-dəqiq məlumatlardan istifadə xüsusi vurğulanır. Bu da göstərir ki, təzkiyə tənqidində dil mədəniyyəti və faktoloji dəqiqlik əsas meyarlardan biri olmuşdur.

Təzkiyələrdə işlədilən tənqid terminləri və sifətlər zəngin və rəngarəngdir. Təxəyyül, musanna, bi-bedel, ra’na, xoş-ayəndə, aşiqanə, ab-dar, pak, pür-nükte, məsələmiz kimi anlayışlar müsbət qiymətləndirmə xarakteri daşıyır. Digər tərəfdən lafz-ı biganə, halavət və məlahətin olmaması, gılzət və sıqlət, ibarət-i vahşiyyə kimi ifadələr mənfi poetik keyfiyyətləri göstərmək üçün istifadə olunmuşdur. Bu terminlərin müasir ədəbi anlayışlarla uyğunlaşdırılması üçün xüsusi terminoloji araşdırmalara ehtiyac vardır.

Divan şairlərinin qiymətləndirilməsində müqayisə və bənzətmələrə də geniş yer verilmiş, şairlərin yaradıcılığı həm müsbət, həm də mənfi aspektlərdən təhlil edilmişdir. Xüsusilə Lətifinin təzkiyəsi bu baxımdan diqqətəlayiqdir. O, zəif şeirin təriflənməsini, istedadsız şairlərin ön plana çəkilməsini tənqid etmiş, oxucunun poetik zövqünün formalaşdırılmasını əsas məqsəd kimi qarşıya qoymuşdur [2, s.73].

Lətif Şeyxi ilə bağlı deyilən tənqidlərə cavab verərək, şairin yaradıcılığının öz dövrünün estetik tələbləri çərçivəsində qiymətləndirilməli olduğunu vurğulamışdır. Onun fikrincə, klassik şairlərin dilində və üslubunda müşahidə olunan xüsusiyyətlər zamanının poetik normaları ilə bağlıdır və bu günün ölçüləri ilə mühakimə edilə bilməz.

Osmanlı dövründə təzkiyə müəlliflərinin tənqidi fəaliyyəti dövlət səviyyəsində də ciddi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Şeirlərin sultana təqdim olunmazdan əvvəl tənqid edilməsi, bəzilərinin isə ümumiyyətlə qəbul olunmaması bunu açıq şəkildə göstərir. II Sultan Səlim dövründə Gelibolulu Əlinin bu sahədə fəaliyyət göstərməsi tənqidin peşəkar və məsuliyyətli bir iş kimi qəbul edildiyini sübut edir.

Divan ədəbiyyatında təzkiyələr yalnız bioqrafik məlumatların toplandığı mənbələr deyil, eyni zamanda klassik ədəbi-tənqidi düşüncənin formalaşdığı əsas yazılı mətnlərdən biridir. Təzkiyəçilər şairlərin həyat və yaradıcılıq yolunu təqdim etməklə kifayətlənməyərək, onların poetik səviyyəsini, sənətkarlıq xüsusiyyətlərini, estetik mövqelərini və fərdi üslub cəhətlərini də müəyyən meyarlar əsasında qiymətləndirmişlər. Bu baxımdan təzkiyələr divan ədəbiyyatının daxili qanunauyğunluqlarını, poetik dəyərlər sistemini və ədəbi zövq anlayışını öyrənmək üçün mühüm mənbə rolunu oynayır [6, s.91].

XVI əsr Osmanlı təzkiyəçiliyinin ən mühüm nümayəndələrindən biri olan Lətif, şairləri yaradıcılıq səviyyəsinə və poetik yanaşmalarına görə təsnif etmişdir. Onun təzkiyəsində şairlərin qiymətləndirilməsi zamanı orijinallıq, sözə yanaşma tərz, bədii təxəyyül və yaradıcı müstəqillik əsas meyarlar kimi çıxış edir. Lətif, ilk növbədə, yazılmamış düşüncələri, şəxsi arzu və təxəyyülünü poeziyaya gətirən şairləri yüksək qiymətləndirir. Bu tip şairlərdə fərdi poetik baxış, orijinal deyim və yaradıcılıq azadlığı ön plana çəkilir və onların sənətkarlığı məhz bu cəhətlərlə müəyyən edilir.

Bununla yanaşı, Lətif nitqi səlis və rəvan olan, lakin yaradıcılığı əsasən söz yığınınan

ibarət olan şairləri də ayrıca qeyd edir. Belə şairlər zahiri baxımdan axıcı və təsirli şeir yaratsalar da, söz seçiminə kifayət qədər diqqət yetirmədiklərinə görə dərin məna və bədii yenilik baxımından zəif hesab olunurlar. Bu yanaşma göstərir ki, təzkirəçi üçün forma ilə yanaşı məzmun da həlledici əhəmiyyət daşıyır [7, s.35].

Lətifinin sərt tənqidinə məruz qalan digər bir qrup isə “oğru şairlər” adlandırılan yaradıcı olmayan şəxslərdir. Bu kateqoriyaya daxil olanlar şeirin təxəllüsünü dəyişdirərək və ya başqa şairlərin əsərlərindən müəyyən beyt və qoşmaları mənimsəyərək, onları fərqli üslubda təqdim etməyə çalışanlardır. Eyni zamanda, başqa şeirlərdə mövcud olan mənaları təkrarlamaq, bir şairin əsərinin formasını dəyişərək bədii və təxəyyül baxımından eyni məzmunu ifadə etmək də bu qəbildən olan mənfi hallara daxildir. Lətifinin bu mövqeyi divan ədəbiyyatında intihal və yaradıcılıq etikasına məsələlərinə erkən dövrlərdən etibarən ciddi yanaşıldığını göstərir.

Bunun əksinə olaraq, Lətfi usta şairlərin poeziyasında mövcud olan məzmunu incə zəka və yüksək bədii ustalıqla yeni, orijinal deyimə çevirən sənətkarları xüsusi qiymətləndirir. Bu yanaşma klassik poetik ənənədə “nəzirə” və “təzmin” kimi janrların yaradıcılıq çərçivəsində qəbul edildiyini, lakin sırf təqlidlə yaradıcı transformasiya arasındakı fərqi dəqiq şəkildə ayırd edildiyini göstərir. Məhz bu cür meyarlar Lətifinin tənqid sistemini bu gün də aktuallığını saxlayan ədəbi ölçülər səviyyəsinə yüksəldir [3, s.42].

Divan ədəbiyyatında təzkirəçilik ənənəsinin digər görkəmli nümayəndəsi Riyazi də şairləri fərqlilik və yenilik meyarları əsasında təsnif etmişdir. Riyazinin yanaşmasında şeirlərində yeni tapıntılar olan şairlər xüsusi yer tutur. Onun fikrincə, şairin dəyəri yalnız klassik formaya riayət etməklə deyil, həmin forma daxilində yeni mənalar və estetik tapıntılar yarada bilmə bacarığı ilə ölçülür.

Riyazi həmçinin “gözəllik şairləri” adlandırdığı sənətkarları da qeyd edir. Bu şairlər daha çox estetik gözəllik, ahəng və lirizm üzərində qurulan poeziya nümunələri ilə seçilir. Digər bir qrup isə yeni mənalar yaradan, poetik təfəkkürü zənginləşdirən və divan ədəbiyyatına ideya baxımından yenilik gətirən sənətkarlardır. Riyazinin bu təsnifatı göstərir ki, klassik təzkirələrdə şairlərin dəyərləndirilməsi yalnız texniki ustalıqla deyil, bədii düşüncənin yeniliyi və fərqliliyi ilə bağlı olmuşdur [1, s.22].

Beləliklə, Lətfi və Riyazi kimi təzkirəçilərin şairlərə yanaşması divan ədəbiyyatında təzkirənin yalnız məlumatverici deyil, həm də normativ və qiymətləndirici funksiyaya malik olduğunu təsdiqləyir. Onların müəyyənləşdirdiyi meyarlar klassik poetik zövqün formalaşmasında mühüm rol oynamış, şairlərin yaradıcılıq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində əsas ölçülər kimi çıxış etmişdir. Bu baxımdan təzkirələr divan ədəbiyyatının estetik prinsiplərini, tənqid anlayışını və yaradıcılıq meyarlarını əks etdirən əvəzsiz mənbələr hesab olunur.

Problemin aktuallığı. Məqalənin aktuallığı ondan ibarətdir ki, təzkirə janrı divan ədəbiyyatı kontekstində müstəqil ədəbi-tənqidi fenomen kimi sistemli şəkildə təhlil olunur. Tədqiqatda təzkirələrin yalnız bioqrafik məlumat daşıyıcısı olmadığı, eyni zamanda poetik və estetik funksiyalar yerinə yetirdiyi elmi əsaslarla sübuta yetirilir.

Problemin elmi yeniliyi. Klassik Şərq təzkirəçilik ənənəsinin ədəbi tarix və poetika ilə qarşılıqlı əlaqəsi kompleks şəkildə araşdırılaraq sistemləşdirilir. Bununla yanaşı, təzkirə mətnlərində müəllif subyektivliyinin və ədəbi qiymətləndirmənin rolu müəyyənləşdirilir və bu amilin klassik ədəbi düşüncənin formalaşmasında əhəmiyyətli yer tutduğu əsaslandırılır.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə irəli sürülən müddəalar magistr və doktorantların elmi-tədqiqat işləri üçün metodoloji baza rolunu oynayır. Eyni zamanda, əldə olunan nəticələr təzkirə mətnlərinin şərhə və elmi təhlili zamanı köməkçi vəsait kimi tətbiq edilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Əliyev H. Divan ədəbiyyatı. Bakı: Elm, 1982.
2. Köprülü M. F. Türk ədəbiyyatında ilk mütəəvviflər. İstanbul: Dergâh, 1976.
3. Təhmasi, M. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1980.
4. Latifi. Təzkirətüş-şüəra. İstanbul: 1314 (hicri).
5. Aşiq Çələbi. Meşairüş-şüəra. İstanbul, XVI əsr.
6. Gibb, E. J. W. A History of Ottoman Poetry. London, 1900.
7. Andrews, W. G. Poetry's Voice, Society's Song. Seattle, 1985.

X.A.Qədimova

Divan ədəbiyyatında təzkirə və onun xüsusiyyətləri Xülasə

Məqalədə divan ədəbiyyatında təzkirə janrının formalaşması, inkişaf mərhələləri və əsas xüsusiyyətləri elmi-nəzəri baxımdan araşdırılır. Təzkirələrin yalnız bioqrafik mənbə deyil, həm də ədəbi-estetik meyarların, poetik zövqün və dövrün ədəbi mühitinin əksi olduğu əsaslandırılır. Əsərdə təzkirələrin struktur xüsusiyyətləri, müəllif mövqeyi, dil və üslub məsələləri, eləcə də klassik Şərq ədəbiyyatında ədəbi tənqid funksiyası təhlil olunur. Divan ədəbiyyatında təzkirələrin ədəbi tarixçilik baxımından əvəzsiz mənbə olduğu elmi faktlarla əsaslandırılır.

X.A.Гадимова

Тазкире в диванной литературе и его особенности Резюме

В статье исследуется жанр тазкире в диванной литературе, его формирование, этапы развития и основные особенности. Тазкире рассматриваются не только как биографические источники, но и как отражение эстетических критериев, литературных вкусов и культурной среды своего времени. Анализируются структурные и стилистические особенности тазкире, авторская позиция и их функция в системе классической восточной литературной критики. Обосновывается значение тазкире как важнейших источников по истории диванной литературы.

X.A.Qadimova**The tazkira in divan literature and its characteristics
Summary**

The article examines the formation, development, and distinctive features of the tazkira genre in Divan literature from a theoretical and scholarly perspective. Tazkiras are analyzed not only as biographical sources but also as reflections of literary taste, aesthetic criteria, and the literary environment of their time. The study focuses on structural characteristics, authorial perspective, stylistic elements, and the critical function of tazkiras in classical Eastern literature. The article demonstrates that tazkiras serve as indispensable sources for the study of literary history and classical poetic tradition.

Redaksiyaya daxil olub: 15.12.2025